

"ARZU-QƏMBƏR"İN TİPOLOJİ-MÜQAYİSƏLİ TƏQDİMİ

(Əvvəli ötən sayımızda)

1. Bilərzik motivi ilə bağlı şeirlər; 2. Yeməyə zəhər qatılması ilə bağlı şeirlər; 3. Ana südü ilə bağlı şeirlər; 4. Arzunun atının üzəngisi ilə bağlı şeirlər; 5. Qəmbərin Arzuya iftira atması ilə bağlı şeirlər; 6. Qəmbərlə Arzunun bir-birini tanımaması ilə bağlı şeirlər adları altında Azərbaycanda mövcud olan dastan variantlarını müqayisəli təhlilə cəlb edir.

Misal üçün, ana südü ilə bağlı gətirdiyi şeirlərə diqqət yönəldən Afaq Rəməzanova "Arzu - Qəmbər" dastanının Ə.Axundov variantındakı müvafiq parçanı əyani nümunə gətirir: "Arvad (Arzunun anası - Ş.A.) qarı dediyi kimi südünü sağıb xörəyə qatdı, gətirib qoydu Arzıynan Qəmbərin qabağına. Qəmbər istədi xörəkdən yesin. Arzı onun biləyindən tutub dedi:

Yemə, Qəmbərim, yemə,
Sir söz nənəmə demə.
Bir nimçə xörək indi
Şəkərə dönsə yemə.
Aldı Qəmbər:
Dan yerləri atıbdı,
Xoruzları yatıbdı.
Bəlkə də bu xörəyə
Nənən ağı qatıbdıə
Aldı Arzı:
Dan yerləri atıbdı,
Xoruzları yatıbdı.
Nimçədəki xörəyə
Nənəm südün qatıbdı.
Aldı Qəmbər:
Çək tellərini dara,
Ağ üstədən örtmə qara.
Qardaş bacını almaz,
Alsa düşər azara.
Aldı Arzı:
Hey hatıbdı, hatıbdı,
Qoyun, quzu yatıbdı.
Qəmbər, xörəyi yemə,
Nənəm südün qatıbdı.
Aldı Qəmbər:
Tərəcəmiş dolu daş,
Bir yastığa qoyaq baş.
Bir nənədən olmadıq,
Necə olduq bacı-qardaş.

Bəli, Arzıynan Qəmbər xörəyi yemədiklər" (s.39-40).

Burada dilçilik baxımından da, inanc nöqtəyi-nəzərindən də bir sıra məqamlar özünü göstərir. "Nənə" sözü bir sıra dialektlərimizdə indi də qorunub işləndiyi kimi "ana" ifadəsini bildirir. Arzunun nənəsinin (yəni Anasının) döşlərinin südünü sağıb Qəmbərin xörəyinə qatması motivi mifik-dini inanclarla səsleşən mühüm bir məsələ ilə bağlıdır.

Xalq təfəkküründə də, dini düşüncədə də, elə tibbi-bioloji baxımdan da süd qardaş-bacılarının evlənməsi yasaqdır. Bu inanca əsasən Arzunun Qəmbərdən aralamaq-ayırmaq üçün iyrenc-ağlagəlməz fəndə əl atmaq istəyirlər. Qəmbərin yeməyinə Arzunun anasının südünü sağıb tökməklə onu Qəmbərə yedirtmək-icirtmək istəyirlər ki, bu yolla Qəmbər Arzuyla süd qardaş-bacısı olsun və bundan sonra onların evlənməsi əngəllənsin. Deməli, dastanda sevgilərin əleyhinə gedən düşmənin cəbhəsi həm də gizlin hiyləyə əl atmaq yolunu tuturlar. Ancaq sevgililər bu əməl - feildən xəbərdar olub, bu tələdən də salamat çıxırlar.

Bu minvalla Afaq Xürrəm qızı "Arzu - Qəmbər" dastanının Azərbaycan dastanı mövcud variantları üzərində geniş, əhatəli müqayisələr aparıb, dastanın ideya-mövzu xüsusiyyətlərini üzə çıxarıb.

Kitabın "Türkmanelində "Arzu-Qəmbər" dastanı" adlı 2-ci bölməsində Afaq xanım yazır: "Dastanla bağlı aparılan tədqiqatlar və nəşr olunan əsərlər göstərir ki, "Arzu-Qəmbər" motivi yalnız şifahi ənənədə deyil, həm də yazılı ədəbi mühitdə, xüsusilə teatr əsəri və mənzum forma şəklində özünə yer tapmışdır". Məhz bu kontekstdən məsələyə yanaşan tədqiqatçı dastanın araşdırılması üçün aşağıdakı prinsiplə hərəkət etməyi müvafiq hesab edib, yazır: "Belə bir yanaşma hekayənin (dastanın - Ş.A.) həm funksional, həm də struk-

tur səviyyədə keçdiyi mərhələləri izləməyə imkan verir. Bu baxımdan dastan araşdırmasının başlıca istiqamətləri aşağıdakılardır: Şifahi ənənədə "Arzu - Qəmbər" - dastanın müxtəlif bölgələrdə canlı danışığından toplanmış variantları, söyləmə mühiti və variativ xüsusiyyətləri;

Yazılı ədəbiyyatda "Arzu - Qəmbər" - dastanın teatr əsəri, mənzum şeir və digər ədəbi janrlarda işlənmiş adaptasiyaları;

"Arzu-Qəmbər" tərcümələri - mətnin digər dillərə çevrilməsi və beynəlxalq folklor-ədəbiyyat mühitinə daxil olma prosesi.

İndiyədək bu dastanın "Türkmaneli"ndə bir neçə variantı qeydə alınmışdır. Variantlar toplandığı ərazilərə görə adlandırılmışdır.

"Arzu-Qəmbər" dastanının İraq-Türkman variantının ilk toplayıcısı və nəşiri Əta Tərzibəşi olmuşdur. Əta Tərzibəşi onu Kadriyə isimli kərküklü qadından toplamış, dəfələrlə bütün söyləmə incəliklərini saxlayaraq İraqda (1964), İranda (1967) və Türkiyədə (1971) çap etdirmişdir" (s. 53).

Beləcə, A.Xürrəm qızı dastanın mövcud olan bütün nəşrlərini (şifahi və yazılı variantlarını, həmçinin tərcümə variantlarını) tədqiqata cəlb etməklə Türkmaneli mühitindəki "Arzu-Qəmbər" in bütöv mənzərəsini açıb ortaya qoymuşdur. Dastanın süjet xəttini izləyib tədqiq edən Afaq xanım dastanın "Sonluq" mərhələsindən danışarkən aşağıdakı qənaətə gəlir:

"Nəhayət, son mərhələyə qəhrəmanların qovuşmadan faciəvi ölümü ilə, ya da onların qovuşması ilə başa çatır. Buna görə də tədqiqatlarımızda hər iki variantda da yer verilmişdir. İndi isə "Arzu-Qəmbər" in İraq-Türkman variantlarındakı son bölüm epizodlarına nəzər salaq.

a. Qəhrəmanların qovuşması. Türkmanelində toplanmış heç bir mətn dastan qəhrəmanlarının qovuşması ilə bitmir.

b. Qəhrəmanların ölümü.

Kv (Kərkük variantı) - "Kız kaçakça damnan endi aşağıya, O yana baxtı, bı yana baxtı, çıxtı kapıdan, kaştı getti.. Dizini yassıladı.. Dedi Arzı bikez bı başıma bax.. Başına Arzı baxırı, dırnax çalırı.. Allahın emrin bitirdi, dedi ya rebbi! Daha aşıklıq etməğ takatım kalmadı, al amanatıv! Kamber öldi kızın dizi üstə! Sağ aşıkıydı döesi kabulıydı... Kızdan da vayı yattı! Dedi necə olı kaxmın yuxıdan, bilmirəm nedim, bir seet oldı, ki seet oldı. Arzı diyiri indi Tat geli meni bırdə görse ölince çalar, bilmirem nedimə Oyattı: Kamber.. Kamber.. Baxtı kaxmırı.. Bir daş çektı, bir kerpic koydı başı alta, başın koysın üstine, özi kaçsın getsin eve. Vay dedi üzüm kare olaydı, bının basın daş üstə koydım, indi bu yuxıdan oyansa, başın daş üstə görse öz-özin öldiri.. Nediə Tat meni vırmasın, koy Tat meni vırsın.. Pox ossın Tatın babası kefininde! Geldi bir de başını daş üstten kaldırdı, koydı dizi üstine.. Oyattı: Kamber.. Kamber.. Baxtı Kamber indi ölmiyib bin ildi ölip!. Dedi hay-havar, bı da getti, öz-özini öldirdi.. Men indiden sonra gedim Tata arvatlığ edimə.. Koynın, koltığın axtardı, baxtı bir kalem taraş!. Kız, öz üregın, saldı, bırdan yırttı karşığına kader!. Leşini attı Kamberin leşi üstə.." (səh. 116-117).

Göründüyü kimi, "Arzu-Kamber" in Azərbaycandakı variantlarından fərqli olaraq İraq-Türkman variantlarında aşiq-məşuq sonda bir-birinə qovuşmurlar ki, bu da Azərbaycan məhəbbət dastanları içərisində bu baxımdan istisnalıq təşkil edən "Əslə və Kərəm" dastanının faciəvi sonluğu ilə uyğunluq təşkil edir. Bir də ki, bu yazılı "Leyli-Məcnun" əsərləri və onun folklorlaşmış variantlarındakı faciəvi sonluqla uzlaşır. Dastanın Kərkük variantından misal gətirilmiş yuxarıdakı parçada bir el məntiqi diqqətimizi cəkdi.

(Davamı var)

Ş.ƏLİFOĞLU